

**САХА УОННА КИРГИЗ НОРУОТТАРЫН ӨС
ХОҔООННОРУГАР УОЛ ОҔОНУ СЫЛҔЫГА
ХОЛООҔУН**

**Сатаҕай орто оскуолатын
сэттис кылааһын үөрэнээччитэ
Никитин Миша үлэтэ**

Улэ сыала:

- Саха уонна киргиз норуоттарын фольклоругар уол оҥо хайдах буолуохтааҕын сылгыга сыһыаннаах өс хоһооннорунан ырытыы

Үлэ соруктара:

- Сылгы – саха уонна киргиз норуоттарын олоһор суолтатын туһунан литератураны ааһыы уонна интернеккэ көрдөөһүн;
- Өс хоһооннору булуу уонна сылгыга сыһыаннааһы арааран ырытыы;
- Өс хоһооннор суолталарын тылдьыкка көрөн быһаарыы;
- Чинчийиигэ түмүктэри оңоруу.

- Түүр норуоттарын өс хоһооннорун ырытыы учуонайдар быһааралларынан үчүгэйдик үөрэтиллэ илик. Өс хоһоон диэн олох-дьаһах, быһыы-майгы туһунан түмүктэммит өйү-санааны аһыйах тылынан дьүһүннээн этии буолар. Кини дьүөрэлии тылынан оңоһуллар, үксүгэр аллитарациялаах буолар, арыт рифмалаах да буолар. «Өс» диэн тыл хоту дойду дьонун өйдөбүллэринэн – абыычай, быраабыла, сокуон буолар эбит. Э. Пекарскай тылдыта быһаарарынан «Өс» тюрк тылыттан «саңа» диэн буолар эбит

- ▣ Түүр норуоттарыгар дэлэйдик тарһаммыт өс хоһооннор образтарынан буолар эбит сылгы. Бу норуоттарга тоһо сылгы үрдүктүк турарый? Сылгы миинэр минэ, ас-уол, тириитэ таңас-сап буолар, сиэлинэн быатуһах оңоһуулар. Л.П. Потапов суруйан турардаах: «Түүр норуоттара сылгы ыңыыра туттуохтарыттан ыла олохторугар-дыһахтарыгар, культураларыгар улахан сайдыы барбыта. Сылгыны миинэр-минэ оностуохтарыттан кос норуоттар киэн сирдэри баһылыыр, атын норуоттары кытта сыһыан олохтуур кыахтаммыттара».

Сылгы итэҕэл культа буолар.

- Сылгы культа күүскэ сайдыбыт эбит саха норуотугар. Саха итэҕэлигэр сылгыны саха аймахха Дьөһөгөй тойон айыы бэлэх оңор диэн биэрбит. Ол эрэн сылгыны бэлэхтэппит киһи, туох эмит куһаҕаны оңорон, хомоттоһуна, бэлэҕин төттөрү ылар. Кини хорсун эр дьону, ахсым аты араҥаччылыыр эбит.

- Кыргыз норуота түүр норуоттар ахсааннарыгар киирэр. Көс традициялара куустээх суолталаах буолан – кыргыз өллөһүнэ, ийэ буорга көмүлүннэһинэ эрэ, сири- дойдуну кэрийэрэ тохтуур - диэн этэллэр эбит. Киргиз норуота эмиэ былыр былыргыттан сылгы иитиитинэн дьарыктанар норуот.
- П.П. Семенов-Тянь-Шанский суруйан турар: «Киргиз олоһун аңарын ат үрдүгэр атаарар. Ол иһин бу норуокка олохторугар саамай күндү сылгы буолар». Киргизтэр итэһэллэринэн таңара киһини туой буортан оңорбут, оттон ол туой ордугунан сылгыны айбыт. Ол иһин сылгыны кинилэр доһордорун курдук саныылар.

**«Үтүө киһи биир тыллаах, үтүө ат биир кымньыылаах»
- Эр киһи эппит тылыгар туруохтаах диэн быһаарар.
Судургу майгылаах киһи. Эппит тылын толорор
кينيэхэ дьоннор эрэнэр уонна итэҕэйэр буолаллар,
дьон убаастабылын ылар.**



«Аттаах ойбоно, сатыы тайаҕа» - Иллэм – дьэллэм, киһиэхэ үтүөнү – өңөнү оңорор, салгыыр – тэрийэр, үтүө суобастаах аһыныгас киһини этэллэр. Саха киһитэ былыр былыргыттан бэйэ-бэйэтиттэн тэйиччи олорор буолан дьон кэллэҕинэ үөрэр, кыһалҕаҕа түбэстэхтэринэ бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсүһэр үтүө майгылааҕын быһаарар.



«Уол оҥо биир күн ат өрөҥөтүгэр, биир күн ат уорҥатыгар» - озорор олох араас эндиэлээх, очурдаах – чочурдаах буолар. Онон биир күн куһаҥан, биир күн үчүгэй буолар. Уол оҥо эр бэрдэ буолан сылдьар сирэ киэң, онон кинини олоҥор араас көрсүөн сөп. Ону кини куруук туохха барытыгар бэлэм буоларыгар үөрэтэр.



«Уол оҥо дьоллоох, соноҥос ат соргулаах» - эдэр, ыччат өттө кэскиллээх, уһун үйэлээх. Бу өс хоһоон уол оҥо инники олоҥо үчүгэй буоларыгар, эрдэттэн үтүө аатын киртиппэккэ чиэстээхтик илдьэ сылдьарыгар уонна үчүгэйи эрэ ыраланарга үөрэтэр.



«Уол оҥо, ат кулун туохха төрүүлэрий» - халбархай, кутталлаах суолга сорунаары туран эр киһи этэр тыла. Уол оҥо былыр былыргыттан норуотун көмүскүүр оңоһуулаах. Ону айанныан иннинэ эр санааны ылынар суолталаах өс хоһоон.



**«Ууһут ат оломун курдук» - киһи тылын
дөбөннүк ылынымтыа, үүттээх-ааннаах,
киһини кытта дьуххатык кэпсэтэр киһи. Бу
өс хоһоон уол оҕо үтүө майгытын көрдөрөр
дии саныыбын.**



**«Кус быһый, ат быһый» - олус сытыы,
күүстээх киһи. Ханнык баһар уол оҕо кыра
эрдэһиттэн этин – сиинин дьарыктыахтаах.
Күүстээх –уохтаах, барытын кыайыгас
буоларын иитэр ис хоһоонноох норуот
муударай этиитэ.**



Киргиз норуотун өс хоһоонноро



- ▣ «Болһомтото суох киһи элбэхтэ сыыһар, айааһына илик ат элбэхтэ мөһөр». Киһи олоххо билбэтэ, сатаабата элбэх. Болһомтолоох буоларга үөрэтэр өс хоһоон.



- «Ат эрдин канаты» -
Ат уол оҥо кыната.
Өс хоһооно уол оҥо
түргэнин,
хапсаҕайын. Ата
суох киһи илиитэ
суох диэн
суолталаах дии
саныыбын.



- ▣ «Оселтан сууллубут уолу, акка оморпоттор» - уол оҥо кыра эрдэҥиттэн тулуурдаах буолуохтаах. Күүстээх, хорсун эрэ уол дьиннээх сэриинит буолар.



- ▣ «Тулпар – тушунда, күлүк - күнүндэ» - хорсун ат сэриигэ, сымнаһас ат үлэһэ. Туох барыта кэмигэр, бириэмэтигэр сөп түбэһиэхтээх. Сэриигэ хорсун-ходуот, үлэһэ сүрэххинэн ылынан үлэлиэххэ диэн суолталаах. Бу өс хоһоон күннээһи олоһу кытта сибээстээх.



- «Дьоло суох киһиттэн ата куотар» - киһи олоххо дьолун бэйэтэ оңостуохтаах.

Тумук:

- ▣ Биир төрүттээх, майгыннаһар тыллаах норуоттар өс хоһоонноро ордук чугас суолталаах буолаллар.
- ▣ Түүр омуктарын өс хоһоонноро сылгы көмөтүнэн киһи майгытын-сигилитин көрдөрөллөр уонна кини кыһалһатын, олоһу көрүүтүн быһаараллар.
- ▣ Биһиги өс хоһооннорбут киргиз норуотун өс хоһооннорутуттан уратыта диэн Саха норуота сылгыны таңара оңостор. Саха киһитэ олоһу анаарар философиятыгар туох баар үчүгэйи, үтүөнү сылгыны кытта тэңнээн көрөр.
- ▣ Киргиз норуотун өс хоһоонноро дьиңнээх күннээһи олоһу кытта ситимнээхтэр.
- ▣ Бу икки норуот өс хоһоонноро бэйэ-бэйэлэригэр майгыннаһаллара уол оһону сылгы обраһынан үтүө майгылаах, аһыныгас, этин-хаанын дьарыктыыр, эппит тылыгар турар, хорсун буоларга үөрэтэллэр.

Туттуллубут литература:

- Багдарыын Сүлбэ, Сири – халлааны кыйа анааран. Дьокуускай, 2008;
- Григорьев П.С. Саха тылын сомоһо домоһун тылддыта. Якутскай, 1974;
- Саха тылын быһаарыылаах кылгас тылддыта. Дьокуускай, 1994.;
- Саха фольклора. Хомуурунньук. – Новосибирск: «Наука», 1996. – 336 стр.;
- Эргис Г.У., Очерки по якутскому фольклору. – Якутск: «Бичик», 2008. – 400 стр.
- Байжанова Н.Р., Генезис архаичных пословиц с образом коня: к типологии паремиологического фонда тюркских народов Сибири;
- Киргизские пословицы и поговорки, www.makallakap.narod.ru;
- Черикбеев Э.Ч., Военное дело у кыргызов в эпосе Манас, - Бишкек, 1995 г., www.eposmanas.ru;
- Традиции, обычаи и обряды киргизов, www.scout-kg.narod.ru;
-